

ВПЛИВ ОДНОВІСНИХ ТИСКІВ НА ДВОПРОМЕНЕЗАЛОМЛЮЮЧІ ВЛАСТИВОСТІ КРИСТАЛІВ

3.1. Спектрально-баричні залежності двопророменезаломлення кристалів K_2SO_4

На рис. 3.1 наведено дисперсії двопророменезаломлення $\Delta n_i(\lambda)$ кристалу СК для різних кристалофізичних напрямів і значень одновісного стискання σ_m за кімнатної температури. Бачимо, що дисперсія $\Delta n_i(\lambda)$ є нормальною і з наближенням до краю поглинання різко зростає. Також бачимо, що напруження σ_x і σ_y ведуть до різних за величиною змін Δn_z : $\delta(\Delta n_z) = 1.15 \cdot 10^{-4}$ і $0.56 \cdot 10^{-4}$ ($\sigma_x = 100$ бар) і $\delta(\Delta n_z) = -1.80 \cdot 10^{-4}$ і $-0.71 \cdot 10^{-4}$ ($\sigma_y = 100$ бар) для $\lambda = 400$ і 700 нм, відповідно [87]. Криві $\Delta n_z(\lambda)$ під впливом одновісного напруження якісно не змінюються, однак їхня дисперсія зменшується для одновісного стискання σ_x , яке приводить до зростання Δn_z , і зростає для σ_y , що приводить до зменшення Δn_z (табл. 3.1).

Подібні залежності виявлено для Δn_x і Δn_y та напружень σ_y , σ_z і σ_x . Тут також є різні знаки, величини та дисперсійні зміни Δn_x , хоча загалом, вони дещо більші, ніж у випадку Δn_z : $\delta \Delta n_x = 1.58 \cdot 10^{-4}$ і $2.79 \cdot 10^{-4}$ для σ_y і $-1.92 \cdot 10^{-4}$ і $-1.07 \cdot 10^{-4}$ для тисків σ_z і $\lambda = 400$ і 700 нм, відповідно. Тут також виявлено зміну величини дисперсії $d\Delta n_i/d(\lambda)$ (табл. 3.1).

Наведені експериментальні факти якісно узгоджуються з змінами поляризаційних констант кристалів групи mmm

$$\begin{aligned} \Delta n_3(\sigma_{11}) &= (n_2 - n_1)' = \Delta n_{30} - 1/2(n_{20}^3 \pi_{21} - n_{10}^3 \pi_{11})\sigma_{11}, \\ \Delta n_3(\sigma_{22}) &= (n_2 - n_1)'' = \Delta n_{30} - 1/2(n_{10}^3 \pi_{22} - n_{20}^3 \pi_{12})\sigma_{22}, \end{aligned} \quad (3.1)$$

і свідчать про те, що наведені в дужках вирази мають різну величину і різний знак (тут використано загальноприйняті позначення головних показників заломлення і п'єзооптичних констант π_{im}).

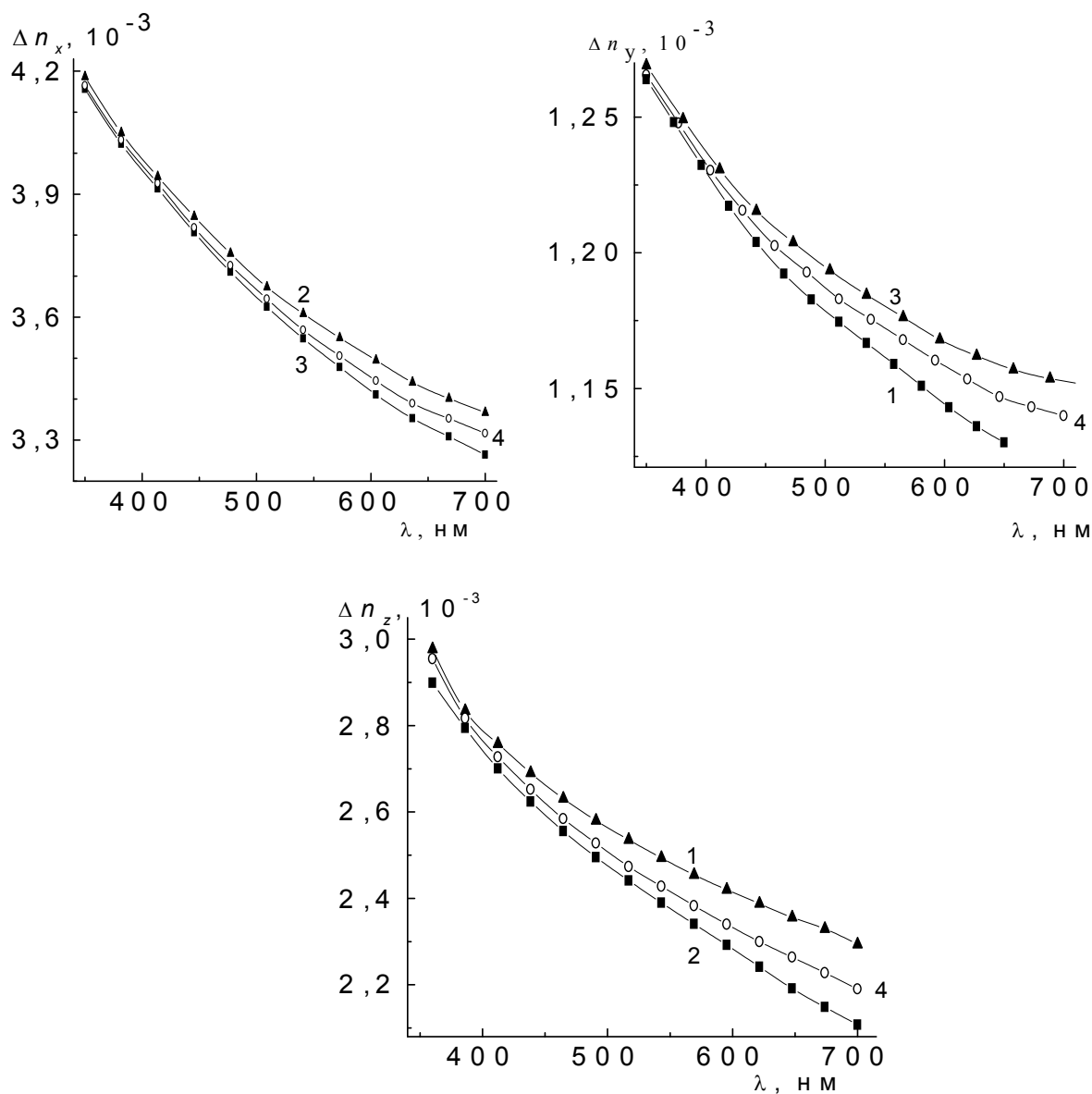

Рис. 3.1. Дисперсія двоприменезаломлення одновісно навантажених кристалів K₂SO₄ за кімнатної температури: 1 – σ_x = 200 бар; 2 – σ_y = 200 бар; 3 – σ_z = 200 бар

Для напружень зсуву поляризаційна константа $a_{ii} = \varepsilon_{ii}^{-1}$ не змінюється, а поворот оптичної індикатриси φ_r зумовлений постійними π_{44} , π_{55} або π_{66} , є незначним ($\varphi = 0.5-1^\circ$).

Іншими словами, можна сказати, що під час стискання зразка вздовж осі більшого показника заломлення ($\sigma_{ii} \parallel X \parallel N_g$) зміна двоприменезаломлення $\delta(\Delta n_z) > 0$, під час стискання вздовж осі меншого показника заломлення ($\sigma_{ii} \parallel Y \parallel N_m$) – $\delta(\Delta n_z) < 0$. Дисперсії $d\Delta n_z/d\lambda$ під впливом тисків мають протилежні знаки приростів. Точніше так: якщо $\Delta n_i = n_j - n_k > 0$, то $\delta\Delta n_i > 0$ при $\sigma_i \parallel n_{ji}$ і $\delta\Delta n_j < 0$ при $\sigma_i \parallel n_k$.

На рис. 3.2 показано баричні залежності двоприменезаломлення кристалів K_2SO_4 за кімнатної температури для $\lambda = 700$ нм. Як видно з рисунка Δn_i кристалів K_2SO_4 достатньо чутливе і майже лінійно змінюється під час дії одновісних тисків [87, 88].

Загалом встановлено, що дії одновісного механічного тиску вздовж осі X приводить до збільшення Δn_z і зменшення Δn_y ; вздовж осі Y – Δn_z зменшується, а Δn_x зростає і при тисках вздовж осі Z – Δn_x зменшується, а Δn_y зростає.

Оскільки для кристалу СК є справедливим співвідношення між показниками заломлення $n_x > n_z > n_y$ або двоприменезаломленнями $\Delta n_x = n_z - n_y$, $\Delta n_y = n_x - n_z$ і $\Delta n_z = n_x - n_y$, то аналізуючи отримані результати, можна зробити висновок, що під впливом одновісного механічного тиску σ_m анізотропія оптичної індикатриси зростає.

З рис. 3.2 бачимо, що одночасне прикладання тисків σ_x і σ_z приводить до зменшення Δn_x і зростання Δn_z . Шляхом екстраполяції прямих $\Delta n_i = f(\sigma_m)$ або розв'язування рівняння

$$\Delta n_{z(\sigma=0)} + b_1\sigma_x = \Delta n_{x(\sigma=0)} - b_2\sigma_z \quad (3.2)$$

встановлено, що за тисків $\sigma_z \sim \sigma_x \sim 1.66$ кбар в кристалі K_2SO_4 можна спостерігати рівність двоприменезаломлення $\Delta n_z \sim \Delta n_x \sim 3.49 \cdot 10^{-3}$, що відповідатиме ізотропному стану даного кристалу.

Таблиця 3.1

Дисперсія двоприменезаломлення і показників заломлення кристалів K_2SO_4 ($(-d\Delta n_i/d\lambda, -dn_i/d\lambda)$, 10^{-4} нм $^{-1}$) за кімнатної температури для різних напрямів одновісного стискання

Тиск	$\sigma_m = 0$ бар		$\sigma_x = 100$ бар		$\sigma_y = 100$ бар		$\sigma_z = 100$ бар	
	$d\Delta n_i/d\lambda$	$dn_i/d\lambda$	$d\Delta n_i/d\lambda$	$dn_i/d\lambda$	$d\Delta n_i/d\lambda$	$dn_i/d\lambda$	$d\Delta n_i/d\lambda$	$dn_i/d\lambda$
	$\lambda = 400$ нм							
X	3,16	22,5	–	–	3,16	22,97	3,35	22,95
Y	0,60	23,7	0,56	23,82	–	–	0,64	22,95
Z	3,45	21,8	2,98	21,14	3,61	21,20	–	–
	$\lambda = 700$ нм							
X	0,56	3,11	–	–	0,58	3,18	0,47	3,18
Y	0,12	2,62	0,10	2,25	–	–	0,12	3,28
Z	0,94	2,5	0,78	2,25	0,94	2,22	–	–

Окрім того бачимо, що одночасне прикладання тисків σ_y і σ_z приводить до зменшення Δn_z і збільшення Δn_y . Шляхом екстраполяції прямих $\Delta n_i = f(\sigma_m)$ або розв'язування рівняння подібного до (3.2), встановлено, що за одновісних тисків $\sigma_z \sim \sigma_y \sim 293$ бар в кристалі також можна спостерігати рівність $\Delta n_z \sim \Delta n_y \sim 1.25 \cdot 10^{-3}$, що відповідатиме новому ізотропному стану даного кристалу. Тобто під дією одновісного навантаження σ_z , σ_x і σ_y різної величини в кристалі K_2SO_4 можна індукувати нові “псевдоізотропні точки”.

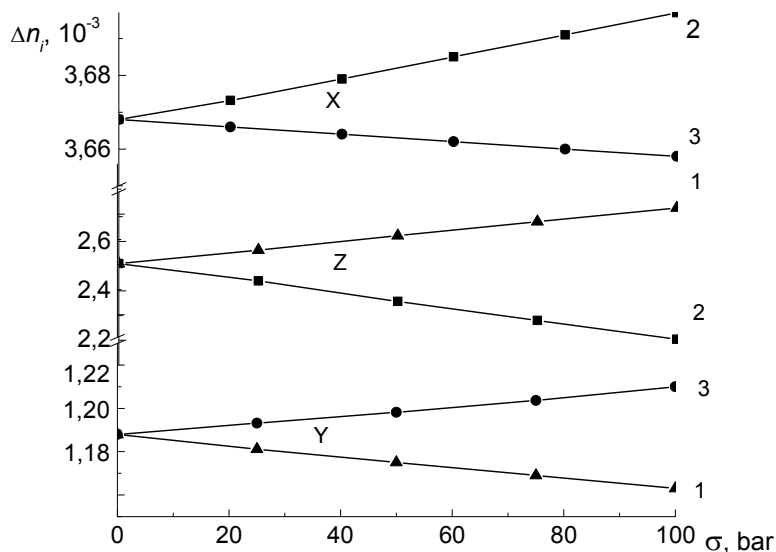

Рис. 3.2. Барична залежність двоприменезаломлення кристалів K_2SO_4 за кімнатної температури для $\lambda = 500$ нм: 1 – σ_x , 2 – σ_y , 3 – σ_z

Використовуючи відомі співвідношення між двоприменезаломленням для кристалів K_2SO_4 , можна записати для верхньої “псевдоізотропної точки” (ПІТ), що

$$\Delta n_x(\sigma_z) = n_z - n_y \sim \Delta n_z(\sigma_x) = n_x - n_y, \quad (3.3)$$

яке відповідатиме рівності показників заломлення n_x і n_z . відповідно, нижня ПІТ існуватиме за умови $n_y \sim n_z$.

3.2. Зміна двоприменезаломлення кристалів $LiRbSO_4$ під дією одновісного стискування

На рис. 3.3 показано баричну залежність Δn_i кристала ЛРС для $\lambda = 500$ нм за кімнатної температури.

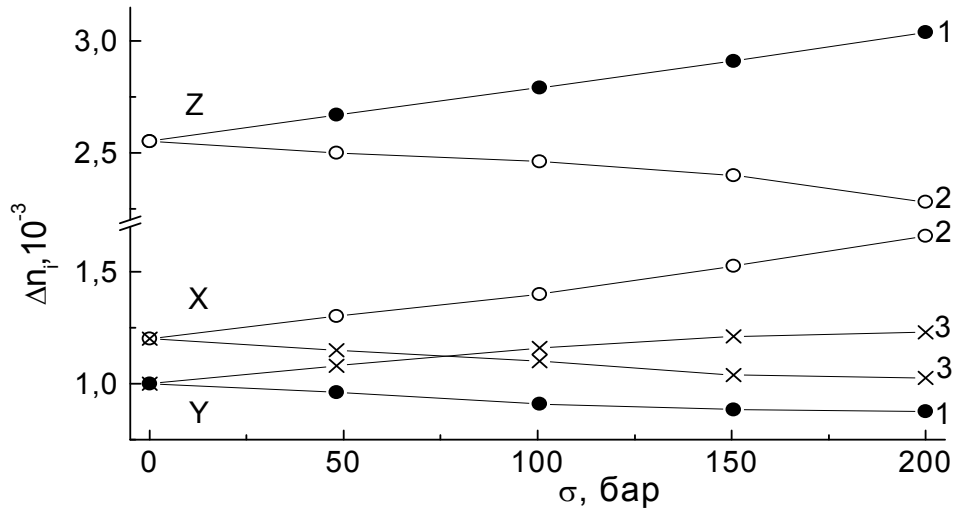

Рис. 3.3. Барична залежність двоприменезаломлення кристала LiRbSO_4 для $\lambda = 500$ нм за кімнатної температури: 1 – σ_x ; 2 – σ_y ; 3 – σ_z

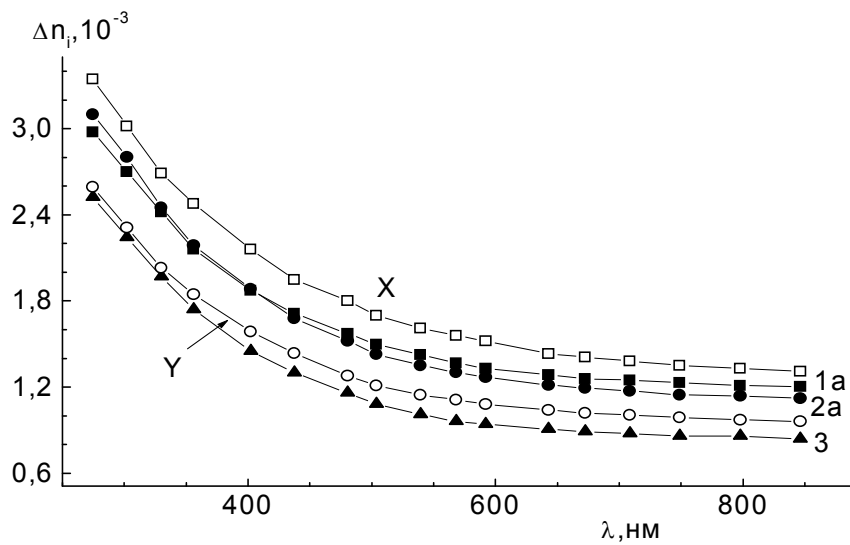

Рис. 3.4 Дисперсія двоприменезаломлення кристалів LiRbSO_4 за кімнатної температури для різних напрямків стискування: світлі точки – механічно-вільний ($1 - \Delta n_x$, $2a - \Delta n_y$), темні точки – механічно-затиснутий кристал тисками $\sigma = 200$ бар: $1 - \Delta n_x (\sigma_z)$, $2 - \Delta n_y (\sigma_z)$, $3 - \Delta n_y (\sigma_x)$.

З рисунка бачимо, що Δn_i даного кристала доволі чутливе до дії одновісних тисків і майже лінійно зростає зі зміною тиску: $\delta(\Delta n_x) = +4,2 \cdot 10^{-4}$ і $-2,6 \cdot 10^{-4}$ (для $\sigma_y = 200$ бар і $\sigma_z = 200$ бар, відповідно); $\delta(\Delta n_y) = +2,3 \cdot 10^{-4}$ і $-1,4 \cdot 10^{-4}$ (σ_z і $\sigma_x = 200$ бар, відповідно); $\delta(\Delta n_z) = +4,9 \cdot 10^{-4}$ і $-2,7 \cdot 10^{-4}$ (σ_x і $\sigma_y = 2200$ бар, відповідно) [92 - 94].

З рисунка бачимо, що під час дії одновісного тиску вздовж Z-напрямку Δn_x зменшується, а Δn_y зростає і тиску $\sigma_z = 77$ бар вони стають рівними між собою $\Delta n_x = \Delta n_y = 1,11 \cdot 10^{-3}$. Тобто, за даних умов експерименту оптичну індикатрису можна характеризувати двома значеннями Δn_i . Загалом, для оптично-двовісного кристала характерними є три головних значення Δn_i , а для оптично-одновісного – одне значення Δn_i . Оскільки для LiRbSO_4 виконується наступне співвідношення $n_y > n_z > n_x$, то рівність $\Delta n_x = \Delta n_y$ виконуватиметься за умови, що $n_y - n_z = n_z - n_x$, або $n_x + n_y = 2n_z$.

На рис. 3.4 зображено дисперсію Δn_i кристалів LiRbSO_4 за кімнатної температури для різних напрямків стиску. Бачимо з рисунка, криві 1 і 2, які відповідають змінам Δn_a і Δn_b , при напрузі $\sigma_z = 200$ бар, відповідно перетинаються на довжині світлової хвилі $\lambda \sim 423$ нм, тобто, точка “псевдоізотропного” стану зі збільшенням тиску переміщається в короткохвильову ділянку спектру зі швидкістю $d\lambda_0/d\sigma = 0,51$ нм·бар⁻¹. Напруження зсуву σ_{xy} і σ_{yz} ведуть до менших змін Δn_z і Δn_x порівняно з незатиснутим зразком.

3.3. Вплив одновісного тиску на двопронезаломлення кристалів RbKSO_4

Дисперсію Δn_i механічно вільних і затиснутих одновісними тисками кристалів RbKSO_4 за кімнатної температури показано на рис. 3.5. Бачимо, що

дисперсія Δn_Y є аномальною ($d\Delta n/d\lambda > 0$), що підтверджує існування ізотропного стану в даному кристалі в короткохвильовій ділянці спектра. Аналіз температурних і спектральних залежностей Δn_i кристалів RbKSO_4 дає підстави говорити про існування ІТ для трьох кристалофізичних напрямів.

В кристалі РКС існує ІТ в Y-напрямку при $\lambda_0 \sim 235$ нм і під дією одновісного тиску σ_x вона зсувається в короткохвильову ділянку спектру зі швидкістю $d\lambda/d\sigma = 0.09$ нм·бар⁻¹. Для напружень $\sigma_x = 200$ бар її виявлено за довжини світлової хвилі $\lambda_0^x \sim 217$ нм.

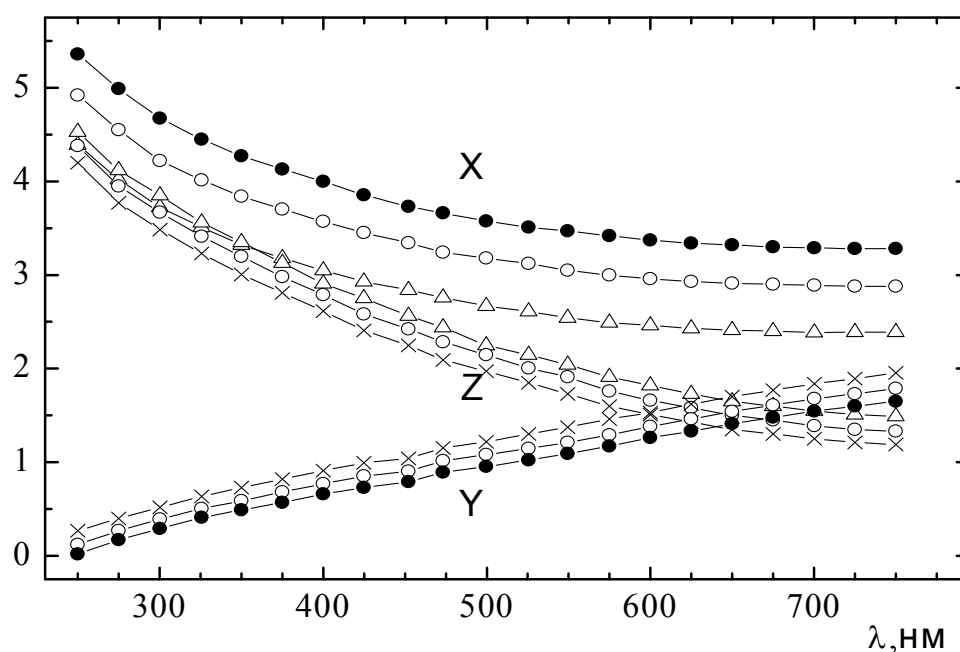

Рис. 3.5. Дисперсія двоприменезаломлення кристалів RbKSO_4 за кімнатної температури для різних напрямків тиску величиною 200 бар (σ_x – хрестики, σ_y – трикутники, σ_z – темні точки, $\sigma_i = 0$ бар – світлі точки)

Під дією σ_z вона зміщується в довгохвильову ділянку спектру зі швидкістю $d\lambda/d\sigma = 0.04$ нм·бар⁻¹. Для $\sigma_z = 200$ бар її виявлено для $\lambda_0^z \sim 247$ нм.

На рисунку 3.6 наведено баричні залежності двоприменезаломлення кристалів РКС за температури $T = 294$ К та $\lambda = 500$ нм. Тут також виявлено, що

прикладання тисків σ_x , σ_y та $\sigma_z \sim 200$ бар приводить до різних за величиною та знаком змін Δn_i .

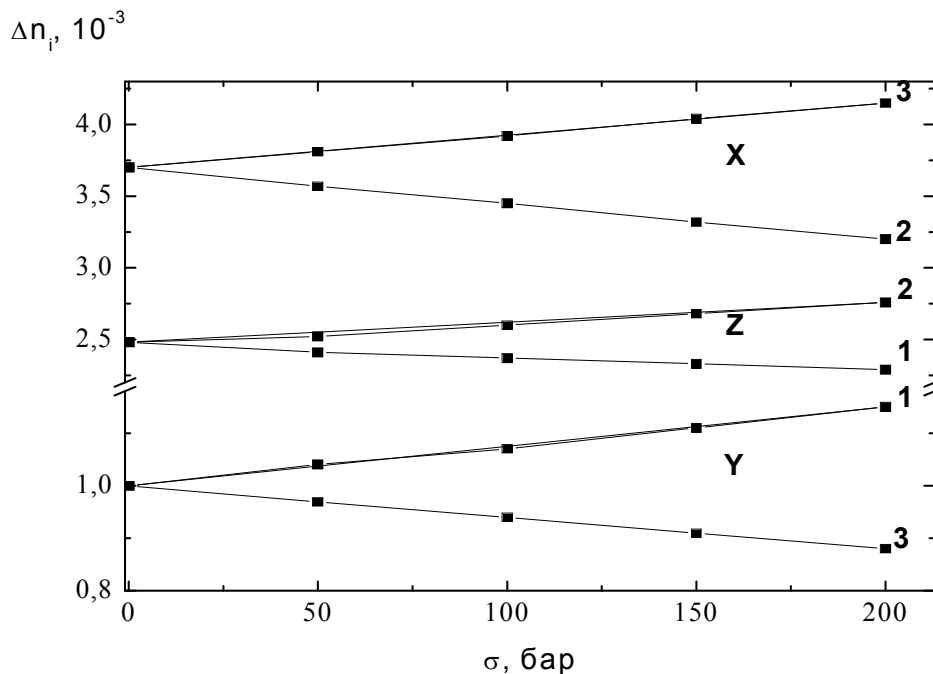

Рис. 3.6. Барична залежність двоприменезаломлення кристалів RbKSO_4 для різних значень тисків за кімнатної температури для $\lambda = 500\text{nm}$:

$$1 - \sigma_x; 2 - \sigma_y; 3 - \sigma_z$$

Оскільки величини двоприменезаломлення Δn_x і Δn_z близькі, то тиски σ_y приводять до їхньої рівності в околі $\lambda = 348$ нм, причому $\Delta n_x = \Delta n_z = 3,35 \cdot 10^{-3}$. Оскільки для кристалу РКС $n_y > n_x > n_z$, то дана рівність виконуватиметься за умови $n_x = n_z$, яка відповідає точці ІЗД. Отож одновісний тиск зміщує ІТ по шкалі довжин хвиль і температур. Виявлено, що як і для більшості кристалів одновісні тиски суттєво не змінюють характеру кривих $\Delta n_x(T)$: в температурному діапазоні 120...800 К величина $d\Delta n_x/dT$ змінюється від $9,1 \cdot 10^{-6}$ до $9,5 \cdot 10^{-6} \text{ K}^{-1}$ для механічно вільного і затиснутого кристалів, відповідно. Тобто, йдеться майже про паралельне зміщення кривих вздовж осей температур.

Якщо провести пряму $\Delta n_x = 0$, то можна оцінити величину і знак баричного зміщення точки ІЗД λ_{0x} : одновісний тиск σ_y зсуває її в бік нижчих температур, тиск σ_z – в бік вищих температур. Одновісний тиск σ_x зсуває точку ІЗД λ_{0z} в бік нижчих, а тиск σ_y – в бік вищих температур. Визначено баричні зміщення ІТ: $\partial T_0/\partial \sigma_z = 0,245$ і $\partial T_0/\partial \sigma_y = -0,251$ К/бар (X-напряв), $\partial T_0/\partial \sigma_x = -0,115$ і $\partial T_0/\partial \sigma_y = 0,135$ К/бар (Z-напряв).

Бачимо, що точки ІЗД даного кристалу охоплюють зручні й доволі широкі спектральний та температурний інтервали і можуть доповнити вже відомі ізоморфні кристали для кристалооптичних датчиків температури.

3.4. Температурно-баричні зміни двопронезаломлення кристалів

K_2SO_4

На рис. 3.7 показано температурні залежності Δn_i кристалу СК для $\lambda = 500$ нм для різних напрямів одновісного стискування. У сегнетоеластичній фазі залежності $\Delta n_i(T)$ нелінійні для всіх кристалофізичних напрямів. Найзначніші зміни Δn_i виявлено для напрямів X і Y ($\partial \Delta n_{x,y}/\partial T \sim -2,5 \cdot 10^{-5} K^{-1}$), тоді як в напрямі Z вони є незначними ($\partial \Delta n_z/\partial T \sim -0,1 \cdot 10^{-5} K^{-1}$).

В області сегнетоеластичного ФП всі Δn_i різко зменшуються ($\delta \Delta n_x = 4,8 \cdot 10^{-3}$, $\delta \Delta n_y = 4,1 \cdot 10^{-3}$, $\delta \Delta n_z = 0,7 \cdot 10^{-3}$), однак чіткого стрибка не виявлено. Така поведінка зумовлена тим, що ФП у кристалі СК є ФП 1-го роду з деяким внеском 2-го роду. Область різких змін Δn_i становить 7 К і відповідає проміжній фазі, для якої $\partial \Delta n_i/\partial T \sim -50 \cdot 10^{-5} K^{-1}$. В параелектричній фазі $\Delta n_i(T)$ змінюються лінійно $\partial \Delta n_{x,y}/\partial T \sim -1 \cdot 10^{-5} K^{-1}$, тоді як $\Delta n_z = 0$, оскільки кристал стає оптично одновісним, $\Delta n_z = n_x = n_y$.

Загалом, зажди одновісні напруження вздовж взаємно-перпендикулярних напрямів приводять до різних за величиною і знаком змін

двопроменезаломлення. Криві $\Delta n_i(T)$ подібно до $\Delta n_i(\lambda)$ під впливом одновісних напружень якісно не змінюються, має місце лише незначна зміна величини дисперсії $\partial \Delta n_i / \partial \lambda$.

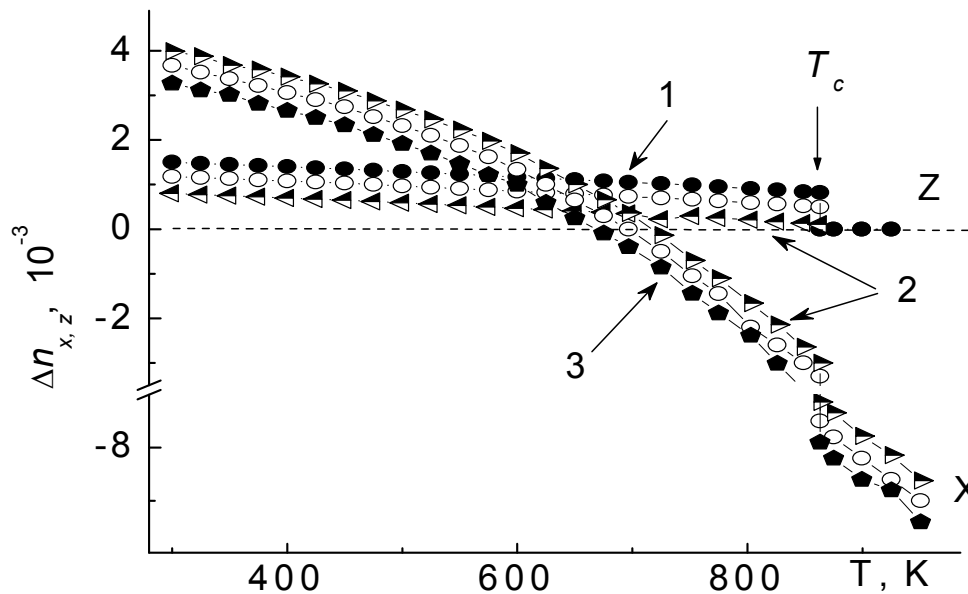

Рис. 3.7. Температурні залежності двопроменезаломлення $\Delta n_{x,z}$ кристалів K_2SO_4 для різних напрямів одновісного стискання: 1 – $\sigma_x = 200$ бар; 2 – $\sigma_y = 200$ бар; 3 – $\sigma_z = 200$ бар.

На рис. 3.8 показано температурні залежності Δn_i кристалів СК в районі ФП. Видно, що одновісні напруження не змінюючи характеру залежностей $\Delta n_i(T)$, суттєво зміщують точку ФП з парафази в сегнетофазу. Так напруження $\sigma_x = 200$ бар зміщує точку ФП в бік вищих температур ($T_c^X = 863,1$ К), а напруження вздовж осей Y і Z – в бік нижчих температур ($T_c^Y = 858,1$ К і $T_c^Z = 858,2$ К).

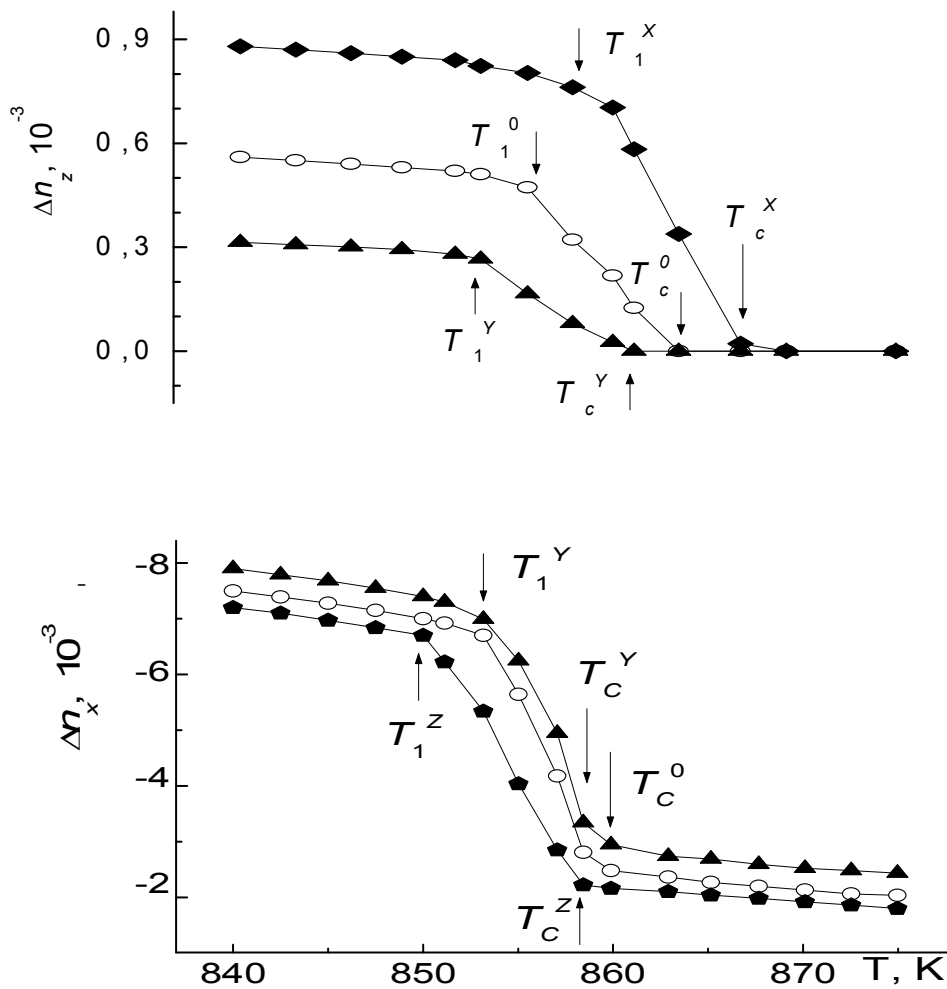

Рис. 3.8. Температурні залежності двопронезаломлення кристалів K_2SO_4 в районі сегнетоеластичного ФП для $\lambda = 500$ нм і різних значень одновісних напружень: 1 – $\sigma_x = 200$ бар; 2 – $\sigma_y = 200$ бар; 3 – $\sigma_z = 200$ бар

Сумарний коефіцієнт (аналог гідростатичного) баричного зміщення точки сегнетоеластичного ФП становить [92]:

$$\frac{\partial T_c}{\partial \sigma_m} = \frac{\partial T_c}{\partial \sigma_x} + \frac{\partial T_c}{\partial \sigma_y} + \frac{\partial T_c}{\partial \sigma_z} = +0,0155 - 0,009 - 0,0095 = -0,003 \text{ К/бар.}$$

Раніше подібні баричні зміщення точок ФП, виявлені для низки ізоморфних до K_2SO_4 кристалів $LiKSO_4$ і $(NH_4)_2SO_4$ [94 - 96] і пояснено впливом одновісних напружень на структуру кристалів і механізм ФП. Встановлено, що залежно від напрямку одновісного стискання точки ФП даних кристалів можуть зміщуватися в різні температурні області.

Розглянемо з цієї точки зору кристал СК.

Відомо, що з пониженням температури через зменшення орієнтаційної рухливості тетраедричних груп (SO_4^{2-} або Т-група), гексагональна фаза стає нестійкою і переходить в інший структурний тип. Симетрія утвореної фази буде визначатись положенням та взаємною орієнтацією тетраедрів SO_4^{2-} в кристалічній ґратці.

На рис. 3.9, *а* схематично показано структуру кристала СК у вихідній фазі. Положення кожного тетраедра задається стрілкою, яка відповідає вектору S–O, найближчому до осі *Z*. У парафазі тетраедр може займати два можливих положення «вгору–вниз», які можуть відхилитись від осі *Z* в площинах симетрії *m* на деякий кут [97, 98].

Як відмічено у розділі 1 ФП з вихідної парафази в орторомбічну сегнетоеластичну відносять до типу «лад-безлад». Упорядковуючим фрагментом структури є Т-групи, і процес встановлення їхніх взаємних орієнтацій займає достатньо широкий інтервал в сегнетофазі. Ця структура водночас не є повністю упорядкованою в області існування сегнетофази. У сегнетофазі одна з вершин кожної Т-групи напрямлена вздовж $-Z$, друга – вздовж $+Z$, а інші три вершини тетраедра SO_4^{2-} знаходяться в площині $(00Z)$ (рис. 3.9, *б*).

З вищенаведеного випливає, що якщо напрямок одновісного стискання співпадає з напрямком обертання тетраедра SO_4^{2-} , то ФП відбуватиметься за вищих температура, якщо ж напрямок обертання тетраедра є протилежним до

напрямку прикладання одновісного стискання, то – за нижчих температур. Оскільки повертання тетраедра SO_4^{2-} відбувається в площині (XY), то зрозуміло, що в одному випадку (σ_x) точка ФП зміщується в бік вищих температур, а в іншому (σ_y) – в бік нижчих температур.

Зміщення точок ФП при дії σ_z в бік нижчих температур обумовлено тим, що повертання тетраедра відбувається навколо осі Z. Навантаження σ_z ніби затискає тетраедр і тим самим «утруднює» його перехід в новий термодинамічний стан.

Зміщення точок ФП під впливом одновісних навантажень обумовлено також впливом останніх на двійники, які виникають під час переходу кристала в сегнетоеластичний стан. Раніше [99, 100] показано, що тетраїди кристалів СК можуть зміщуватися під впливом механічного навантаження і за певних, залежних від температури напружень в об'ємі однієї з компоненти можуть виникати області іншої орієнтації. Величини критичних механічних навантажень зменшуються зі зростанням температури. Проведений аналіз впливу механічних напружень на доменну структуру, дозволив порівняти енергії взаємодії трійника зі зовнішніми напруженнями і показати, що стискувальне напруження вздовж осі Z в площині вихідної фази домену I приводить до зростання цього домену за рахунок інших. Повторюючи цю процедуру через 60° , можна монодоменизувати кристал в сегнетофазі, залишивши в зразку довільну з компонент трійника.

Аномальні зміни $\Delta n_i(T)$ кристала СК в області переходу не є характерними для ФП 1-го роду (стрибок Δn_i), а є ніби поєднанням ФП 1-го і 2-го роду. З рисунка 3.8 видно, що значні зміни $\Delta n_i(T)$ відбуваються у проміжній фазі (853 К–860 К, $\Delta T_{\text{пром}} = 7$ К). Існування такої фази обумовлено тим, що поблизу ФП локально можуть виникати і зникати ділянки «неправильної» відносно до даного домену сегнетофази структури, а також тим, що процес упорядкування

орієнтації в міру пониження температури часто проходить у декілька етапів. Це проявляється у послідовностях частково або повністю упорядкованих фаз, які пов'язані або не пов'язані між собою симетрійними співвідношеннями груп-підгрупа.

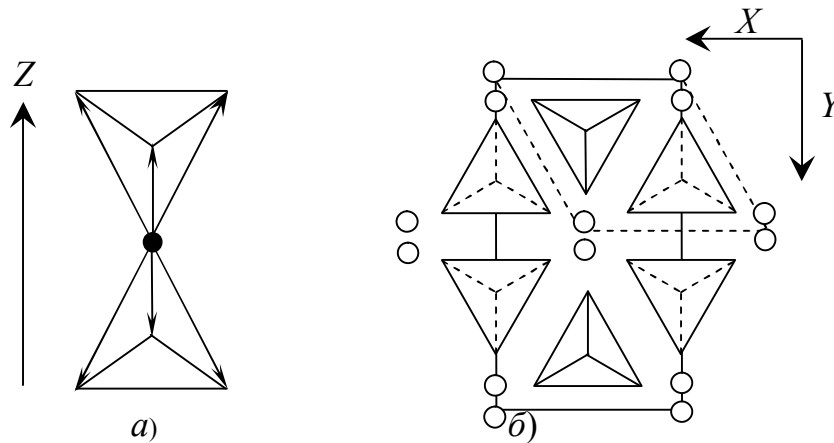

Рис. 3.9. Структура кристала K_2SO_4 у вихідній парафазі (а) (дрібними стрілками вказані можливі орієнтації SO_4^{2-} -груп) і у сегнетофазі (б), світлі точки – атоми калію. Великі стрілки вказують напрямки кристалофізичних осей і відповідно – напрямки прикладання одинісних напружень [11].

Нами встановлено, що одинісні напруження впливають на температурний інтервал існування даної проміжної фази. Наприклад за тисків $\sigma_x = 200$ бар дана фаза спостерігається в інтервалі 856 К – 863,1 К ($\Delta T_{\text{пром}} = 7,1$ К), а за тисків σ_y і $\sigma_z = 200$ бар – в інтервалах 850,7 К – 858 К ($\Delta T_{\text{пром}} = 7,3$ К) і 850 К – 858,2 К ($\Delta T_{\text{пром}} = 8,2$ К), відповідно.

3.5. П'єзооптичні властивості кристала K_2SO_4

Дослідження п'єзооптичних коефіцієнтів кристалів дозволяє вивчити один із важливих кристалооптичних параметрів і проаналізувати температурно-спектральну деформацію оптичної індикатриси у полі механічних сил.

П'єзооптичний ефект визначає зміну оптичних властивостей матеріалу – показника заломлення n , двоприменезаломлення Δn_i , діелектричної проникливості ϵ на оптичних частотах – під впливом механічного навантаження σ . П'єзооптичний ефект найбільш зручно описувати індукованою зміною поляризаційних констант $a_{ij} = 1/n_{ij}^2 = 1/\epsilon_{ij}$ [102, 103]. Під впливом механічної напруги σ_m поляризаційні константи a_{ij}^0 змінюються на величину Δa_{ij} : $a_{ij} = a_{ij}^0 + \Delta a_{ij}$ або у матричній формі:

$$a_i = a_i^0 + \pi_{im} \sigma_m \quad (3.4)$$

Рівняння недеформованої оптичної індикатриси записують так:

$$(a_1^0 + \pi_{1m} \sigma_m) x^2 + (a_2^0 + \pi_{2m} \sigma_m) y^2 + (a_3^0 + \pi_{3m} \sigma_m) z^2 + 2(a_4^0 + \pi_{4m} \sigma_m) yz + 2(a_5^0 + \pi_{5m} \sigma_m) xz + 2(a_6^0 + \pi_{6m} \sigma_m) xy = 1 \quad (3.5)$$

Це є шість рівнянь, що описують п'єзозміну поляризаційних констант і відповідно показників заломлення. Якщо через δn_{ij} позначити п'єзозміну показників заломлення, а через $\delta \Delta n_i = \delta n_j - \delta n_k$ – двоприменезаломлення, то (3.5) можна переписати так:

$$\Delta a_i = a_i - a_{i0} = \frac{1}{n_i^2} - \frac{1}{n_{i0}^2} = \frac{1}{(n_{i0} + \delta n_i)^2} - \frac{1}{n_{i0}^2} \quad (3.6)$$

Врахувавши, що $\delta n_i^2 \ll 2n_{i0} \delta n_i$, а $n_{i0} \sim n_i$ отримаємо, що:

$$\Delta a_i = 2\delta n_i / n_{i0}^3 \quad (3.7)$$

або

$$\delta n_i = -\frac{\pi_{im} \sigma_m n_{i0}^3}{2}. \quad (3.8)$$

Для індукованого двопроренезаломлення отримаємо:

$$\delta \Delta n_i = \delta n_j - \delta n_k = \frac{1}{2} (\pi_{km} n_{k0}^3 - \pi_{jm} n_{j0}^3) \sigma_m. \quad (3.9)$$

Якщо ввести позначення $\pi_{im}^* = \pi_{km} n_{k0}^3 - \pi_{jm} n_{j0}^3$, то можна отримати:

$$\delta \Delta n_i = \frac{\pi_{im}^* \sigma_m}{2} \quad (3.10)$$

де π_{im}^* – комбінована різниця п'єзооптичних констант.

Якщо врахувати зміну геометричних розмірів кристалів під впливом механічного навантаження, то можна отримати:

$$\pi_{im}^* = 2 \frac{\delta(\Delta n_i \cdot d_i)}{\sigma_m \cdot d_i} - 2\Delta n_i s_{im} \quad (3.11)$$

де s_{im} – коефіцієнти пружньої податливості, d_i – товщина кристалу в напрямку його просвічування.

Якщо ввести позначення $\pi_{im}^0 = 2 \frac{\delta(\Delta n_i \cdot d_i)}{(\sigma_m \cdot d_i)}$, то співвідношення (3.11) можна

записати так:

$$\pi_{im}^0 = \pi_{im}^* + 2\Delta n_i s_{im} \quad (3.12)$$

Саме цей п'єзооптичний коефіцієнт вимірюють на експерименті.

На рис. 3.10 показано дисперсійні залежності п'єзооптичних констант π_{im}^0 кристала СК за кімнатної температури. Особливістю поведінки π_{im}^0 кристалів СК є їхня значна дисперсійна залежність ($d\pi_{im}^0/d\lambda \approx 7...9 \cdot 10^{-11} \text{ м}^2/\text{Н}$), причому характер дисперсії $d\pi_{im}^0/d\lambda < 0$ відповідає дисперсії показників заломлення $dn_i/d\lambda < 0$.

Різні знаки та спектральні зміни π_{im}^0 вказують на те, що вплив одновісного механічного навантаження вздовж кристалофізичних осей X, Z і Y приводить до різного характеру змін індукованого Δn_i кристала СК.

На рис. 3.11 показано температурні залежності коефіцієнтів π_{im}^0 кристалів СК, розрахованих з температурних залежностей Δn_i . Температурні залежності Δn_i кристала СК показали, що у сегнетоеластичній фазі залежності $\Delta n_i(T)$ є нелінійними для всіх кристалофізичних напрямів.

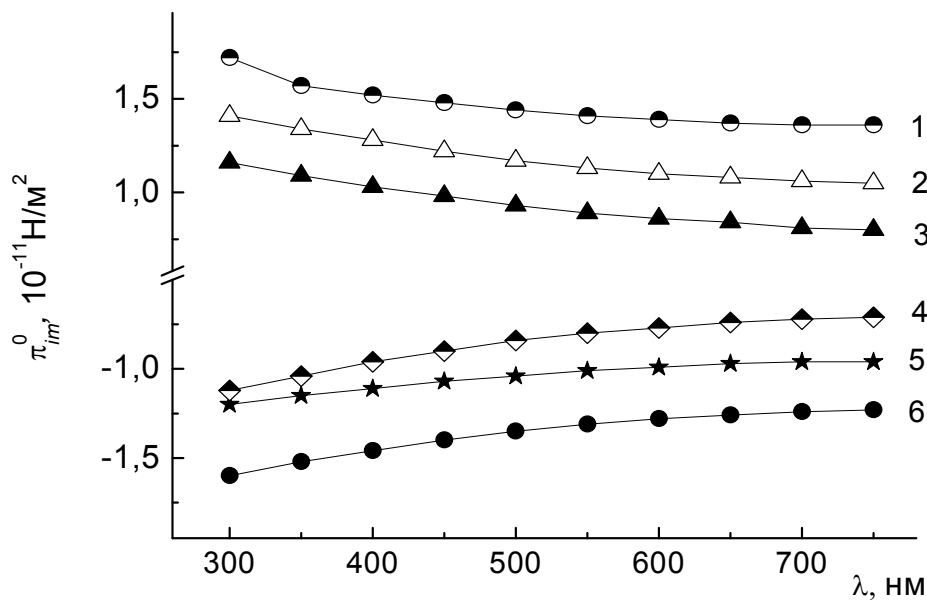

Рис. 3.10. Спектральні залежності комбінованих п'єзооптичних констант кристалів K_2SO_4 за кімнатної температури: 1 – π_{12}^0 ; 2 – π_{23}^0 ; 3 – π_{31}^0 ; 4 – π_{21}^0 ; 5 – π_{32}^0 ; 6 – π_{13}^0

Під час ФП виявлені значні зміни нахилу кривих $\pi_{im}^0(T)$, так що параметр $d\pi_{im}^0/dT$ здебільшого змінює свій знак. Результати поведінки $\pi_{im}^0(T)$ підтверджують відомі результати поведінки $n_i(T)$ і $\Delta n_i(T)$ під час ФП.

У всій температурній області існування сегнетоеластичної фази практично всі константи π_{im}^0 лінійно зменшуються за абсолютною величиною з пониженням температури. В області існування проміжної фази виявлено незначні, а під час переходу зі сегнетоеластичної в парафазу – значні аномалії коефіцієнтів π_{im}^0 (рис. 3.12).

Значні аномалії π_{im}^0 в точці T_c кристалів СК зумовлені зміною індукованого Δn_i за рахунок виникнення спонтанної деформації.

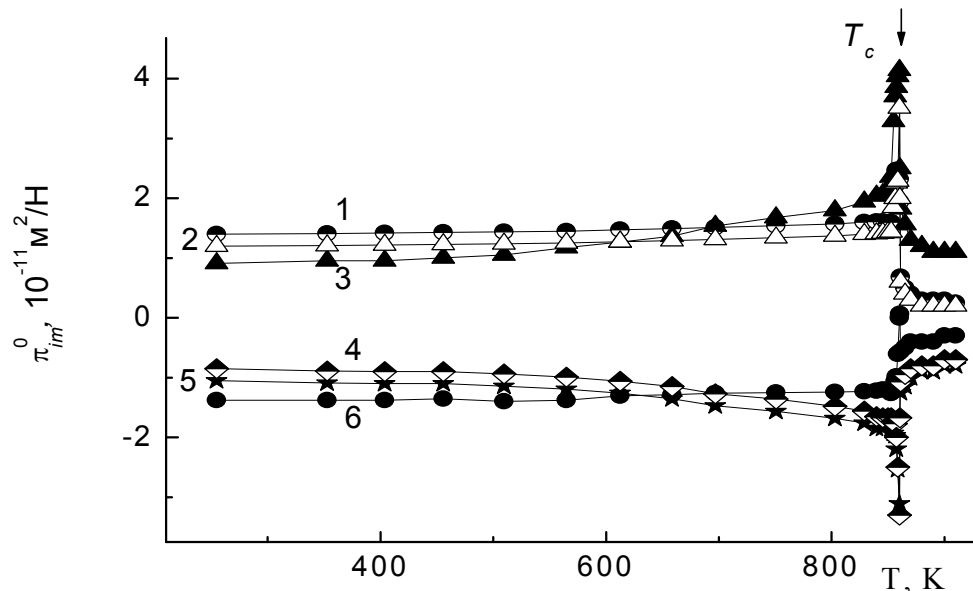

Рис. 3.11. Температурні залежності комбінованих п'єзооптичних констант

кристалів K_2SO_4 для довжини світлової хвилі $\lambda = 500$ нм: 1 – π_{12}^0 ; 2 – π_{23}^0 ; 3 – π_{31}^0 ; 4 – π_{21}^0 ; 5 – π_{32}^0 ; 6 – π_{13}^0

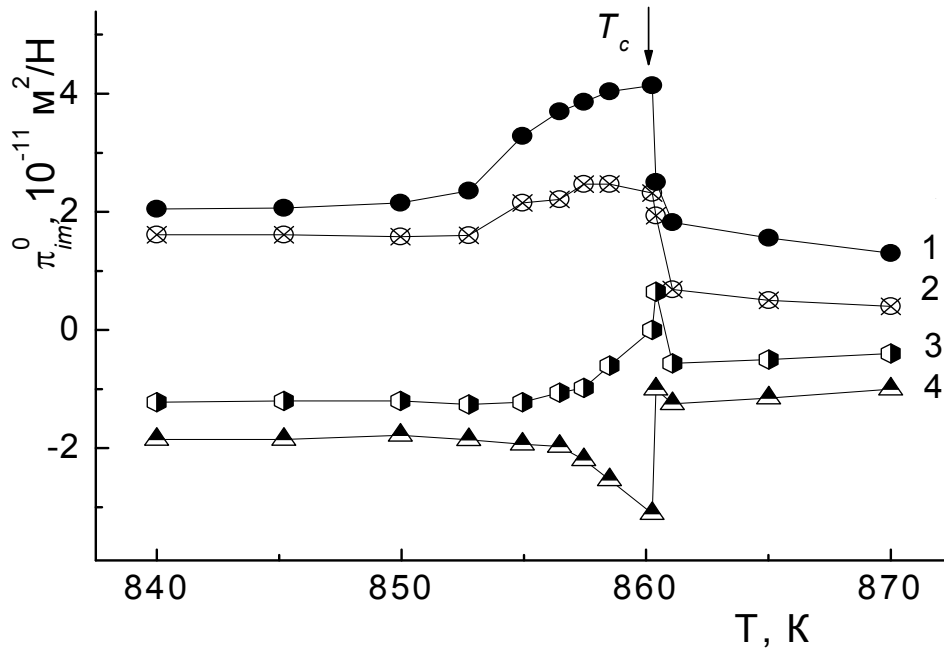

Рис. 3.12. Температурна залежність комбінованих п'єзооптичних констант кристалів K_2SO_4 в околі ФП: 1 – π_{12}^0 ; 2 – π_{31}^0 ; 3 – π_{32}^0 ; 4 – π_{13}^0

Розглянемо як приклад коефіцієнт π_{31}^0 (відповідає зміні Δl_i у разі поширення світла вздовж осі Z – осі виникнення найбільших спонтанних деформації кристала після ФП та одновісного стискання вздовж осі X). Значну аномалію коефіцієнта π_{31}^0 під час ФП можна пояснити так. У сегнетоеластичній фазі у зв'язку зі залежністю спонтанної деформації χ^s і спонтанної поляризації P_c від температури та їхнього зміщення вздовж осі температур під впливом механічного стискання σ_m , значення χ^s і P_c у сегнетофазі змінюються на величини $d(\chi^s)$ і dP_c , які викликають додаткові зміни двоприменезаломлення. Отож сумарний п'єзооптичний ефект у сегнетофазі визначають „істинний”

п'єзооптичний і вторинний внески від спонтанної деформації $d\Delta n_k/d\chi^s$ і спонтанної поляризації $d\Delta n_k/dP_c$

$$\pi_{im}^0 = \frac{2d\Delta n_k}{d\sigma_m} = 2 \left[\left(\frac{d\Delta n_k}{d\sigma_m} \right)_{icc} + \frac{d\Delta n_k}{dP_c} \frac{dP_c}{d\sigma_m} + \frac{d\Delta n_k}{d\chi^s} \frac{d\chi^s}{d\sigma_m} \right], \quad (3.13)$$

де $(d\Delta n_k/d\sigma_m)_{icc}$ – внесок істинного п'єзооптичного ефекту в п'єзооптичний коефіцієнт π_{im}^0 ; 2-й і 3-й члени формули (3.13) описують вторинні внески від спонтанної поляризації і спонтанної деформації у п'єзоконстанти π_{im}^0 .

Шляхом лінійної екстраполяції температурних залежностей $\pi_{31}^0(T)$ з парафазі в область температур нижче $T_c = 860$ К можна отримати зміни коефіцієнта π_{31}^0 у сегнетофазі, зумовлені спонтанною деформацією і спонтанною поляризацією.

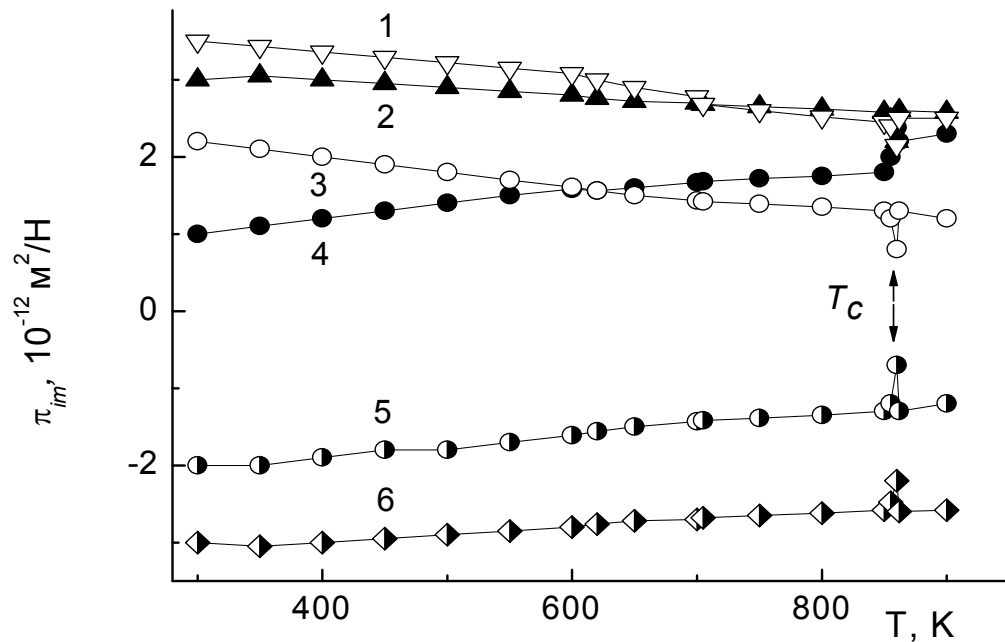

Рис. 3.13. Температурні залежності абсолютних п'єзооптичних констант

кристалів K_2SO_4 для довжини світлової хвилі $\lambda = 500$ нм: 1 – π_{32} , 2 – π_{21} 3 – π_{31} ;
4 – π_{13} ; 5 – π_{23} ; 6 – π_{12} .

Проведено розділення внесків від спонтанної поляризації (електрооптичного ефекту) і спонтанної деформації (пружнооптичного ефекту) у спонтанні зміни п'єзоконстанти π_{31}^0 . Установлено, що у сегнетофазі максимальний внесок у спонтанні зміни вносить спонтанна деформація (до 85 %), тоді як внесок від спонтанної поляризації становить – 15 %.

У роботі також розраховані спектральні та температурні залежності абсолютних п'єзооптичних констант π_{im} кристалів СК, використовуючи отримані спектральні та дисперсійні залежності комбінованих п'єзоконстант π_{im}^0 , а також відомі співвідношення Поккельса [103]:

$$\begin{aligned}
 n_x^3 \pi_{11} - n_y^3 \pi_{21} &= 2(\pi_{31}^0 - s_{13}(n_y - n_x)) \\
 n_x^3 \pi_{11} - n_z^3 \pi_{31} &= 2(\pi_{21}^0 - s_{12}(n_z - n_x)) \\
 n_y^3 \pi_{22} - n_z^3 \pi_{32} &= 2(\pi_{12}^0 - s_{12}(n_z - n_y)) \\
 n_y^3 \pi_{22} - n_x^3 \pi_{12} &= 2(\pi_{32}^0 - s_{23}(n_x - n_y)) \\
 n_z^3 \pi_{33} - n_y^3 \pi_{23} &= 2(\pi_{13}^0 - s_{13}(n_y - n_z)) \\
 n_z^3 \pi_{33} - n_x^3 \pi_{13} &= 2(\pi_{23}^0 - s_{23}(n_x - n_z)) \\
 n_x^3 \pi_{11} - \frac{1}{2} n_{yz}^3 (\pi_{21} + \pi_{31}) &= 2\pi_{41}^0 + (n_x - n_{yz})(s_{12} + s_{13}) \\
 n_y^3 \pi_{22} - \frac{1}{2} n_{xz}^3 (\pi_{32} + \pi_{22}) &= 2\pi_{52}^0 + (n_y - n_{xz})(s_{12} + s_{23}) \\
 n_z^3 \pi_{33} - \frac{1}{2} n_{xy}^3 (\pi_{13} + \pi_{23}) &= 2\pi_{63}^0 + (n_z - n_{xy})(s_{13} + s_{23})
 \end{aligned} \tag{3.15}$$

(де n_x, n_y, n_z – абсолютні значення показників заломлення уздовж головних кристаллофізичних напрямів, n_{xy}, n_{xz}, n_{yz} – вздовж діагональних напрямів; s_{12}, s_{23}, s_{13} тощо – коефіцієнти пружної піддатливості).

На рис. 3.13 наведено температурні залежності абсолютних п'єзоконстант π_{im} кристалів СК для $\lambda = 500$ нм. Установлено, що константи π_{im} слабо, майже

лінійно зменшуються з підвищенням температури ($d\pi_{im}/d\lambda \sim 1,5 \dots 2,2 \cdot 10^{-14} \text{ м}^2/\text{Н}$), за винятком константи π_{13} , яка зростає.

Варто відмітити цікаву особливість – перетин кривих $\pi_{13}(T)$ і $\pi_{31}(T)$ за температури $T_1 \sim 615 \text{ К}$, а також $\pi_{21}(T)$ і $\pi_{32}(T)$ за температури $T_2 \sim 708 \text{ К}$.

Як відмічено в розділі 1, кристал СК володіє двома ІТ: за температури $T \sim 607 \text{ К}$ величина $\Delta n_y = 0$, а за температури $T \sim 702 \text{ К}$ $\Delta n_x = 0$. Виявлені нами точки T_1 і T_2 перетину кривих $\pi_{im}(T)$ відповідають точкам існування ізотропного стану в даному кристалі.

Оскільки поблизу ІТ константи

$$\pi_{13} = \frac{2\delta n_1}{\sigma_3 n_1^3} \sim \pi_{31} = \frac{2\delta n_3}{\sigma_1 n_3^3}$$

(тут δn_1 і δn_3 – індуковані механічним напруженням прирости показників заломлення в напрямках $1 \equiv X$ і $3 \equiv Z$), а $\Delta n_y = n_z - n_x = 0$, то видно, що прирости показників заломлення або деформація оптичної індикатрисы під впливом механічного навантаження буде однаковою.

Також можна записати, що в області другої ІТ (702 К)

$$\pi_{21} = \frac{2\delta n_2}{\sigma_1 n_2^3} \sim \pi_{32} = \frac{2\delta n_3}{\sigma_2 n_3^3}.$$

Тут δn_2 і δn_3 – індуковані механічним навантаженням прирости показників заломлення в напрямках $2 \equiv Y$ і $3 \equiv Z$), а $\Delta n_x = n_z - n_y = 0$ [104, 105].

Тобто в ІТ відбувається не лише температурна, але й механічна деформація оптичної індикатрисы.

РЕЗУЛЬТАТИ ТА ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 3

1. Показано, що дисперсія $\Delta n_i(\lambda)$ у кристалах СК,СР і РКС є нормальною і з наближенням до краю поглинання посилюється. Установлено, що одинісний тиск не змінює характеру залежностей $\Delta n_i(\lambda)$ і $\Delta n_i(T)$, а лише величину $d\Delta n_i/d\lambda$, а також $d\Delta n_i/dT$.

2. Виявлено, що одночасне прикладання тисків σ_x і σ_z , а також σ_y і σ_z спричиняє виникнення нових ізотропних станів в кристалі K_2SO_4 при довжині хвилі $\lambda = 500$ нм та тисках $\sigma_z \sim \sigma_x \sim 1,66$ кбар і $\sigma_z \sim \sigma_y \sim 293$ бар, що проявляється у рівності двопронезаломлень $\Delta n_z \sim \Delta n_x$ і $\Delta n_z \sim \Delta n_y$, відповідно.

3. Виявлено, що тиски σ_y приводять до рівності Δn_x і Δn_z в кристалі РКС в околі $\lambda = 348$ нм ($\Delta n_x = \Delta n_z = 3,35 \cdot 10^{-3}$), що відповідає точці ІЗД (умова $n_x = n_z$).

4. Виявлено суттєве баричне зміщення точки ФП як в бік вищих (σ_x), так і нижчих температур (σ_y , σ_z), а сумарний коефіцієнт баричного зміщення точки ФП становить $-0,003$ К/бар. Виявлено баричне зміщення температурного інтервалу проміжної фази поблизу ФП, що обумовлено впливом одинісних напружень на структуру кристала, а саме на повертання і упорядкування тетраедрів SO_4^{2-} , які є домінуючим механізмом ФП в даному кристалі.

5. Досліджено спектральні й температурні залежності комбінованих п'єзооптичних коефіцієнтів π_{im}^0 . Під час сегнетоеластичного ФП виявлені значні аномалії π_{im}^0 , які зумовлені зміною індукованого двопронезаломлення за рахунок виникнення спонтанної деформації. Проведено розділення внесків від спонтанної поляризації (електрооптичного ефекту) і спонтанної деформації (пружнооптичного ефекту) у зміни п'єзоконстанти π_{31}^0 .

6. Розраховано спектральні й температурні зміни абсолютних п'єзоконстант кристалів K_2SO_4 і виявлено перетин кривих $\pi_{13}(T)$ і $\pi_{31}(T)$, а також $\pi_{21}(T)$ і $\pi_{32}(T)$ за температур, які відповідають положенню їхніх ІТ. Запропоновано, що в області ІТ має місце підвищення симетрії не лише

оптичної індикатриси (тензор 2-го рангу), але й симетрії тензора п'єзооптичних констант (4-й ранг).